

Kirikutevahelistest suhetest enne II maailmasõda

Riho Altnurme, 10.11.2018, Kirikuloo konverents "120.aasta lävel" Tartu Jakobi Mäe Kultuurikojas

1920. aastaid võib kirikute jaoks Eestis nimetada uue alguse ajaks. Kirikud pidid leidma Eesti vabariigis oma positsiooni ja kujundama sellele vastavalt oma tegevust. Eesti riigi suhtumine, kus kirikud olid võrdsed seaduse ees, andis võimaluse paljudele, sh roomakatoliku kirikule. Võib meenutada president Kersti Kaljulaidi poolt paavsti hiljutise visiidi ajal tsiteeritud lugu.

25.09 „Meie iseseisvusdeklaratsioon 24. veebruarist 1918 kuulutas kõigile kodanikele võrdseid vabadusi, vaatamata nende poliitilisele ilmavaatele, rahvusele või usutunnistusele. Usuvabadus on just üks selline kindel kalju, millel seisab meie demokraatia. Meenutan siinjuures pea sada aastat tagasi toimunud vestlust Vatikanis. Vabadussõjas oma iseseisvuse eest võitleva Eesti diplomaat Kaarel Robert Pusta kohtus Eesti riigile tunnustust taotledes riigisekretär kardinal Pietro Gasparriga, keda huvitas muu hulgas ka riigi ja kiriku vahekord. Pusta rääkis täielikust usuvabadusest uues vabariigis, mille peale kardinal ütles rõõmsalt: „Siis oleme ju sõbrad“.“

Tegelikkuses ei olnud muidugi tollal kirikud riigi ees täielikult võrdsed – isegi nõukogude võim hiljem ei võrdsustanud kirikuid täielikult - teatud traditsioonilised kirikud olid pisut paremas positsioonis. Analoogselt ei läinud uus Eesti riik mööda seniste suurema liikmearvuga kirikute privileegidest – esialgu läks nende kaotamisega aega (maaomand jne), hiljem püüti neid privileege ka tagasi tuua. Mõnikord öeldakse, et luteri ja õigeusu kirikud loodi sel ajal Eestis – muidugi on nad tegelikult ümber kujundatud senistest struktuuridest, aga see ümberkujundamine nõudis palju loovust.

Roomakatoliku kirik Eestis, nagu teame, läks kõigepealt taastatud Riia piiskopkonna alluvusse ja kuu enne detsembrimässu 1924 sai kirik endale Eestis apostliku administratuuri.

Et mitte tuua katoliku kirikut siin kuidagi teistest täiesti erinevana välja – luteri ja õigeusu kiriku vahel oli pingeid, pingeid oli vabakirikute vahel ja kirikutel uuemate usuliikumistega. Valitsesid eelarvamused, mida püüti ületada ametlikus oikumeenilises suhtluses, mida 20.-30. aastatel oli siiski veel suhteliselt vähe.

Tapa koguduse õpetaja Jaan Gnadenteich leidis oma 1938 ilmunud gümnaasiumiõpikus, et „Ev.-luteri usu kiriku ja apostliku õigeuskiriku vahelised ametlikud suhted olid head. Suur osa endisest pinevusest, mis oli tingitud venestamispoliitikaga kaasaskäivast riigikiriku survest, oli minevikku varjunud. Mõlemad kirikud töötasid rahus teineteise kõrval ning teenisid rahvast Jumala sõnaga.“ Tuleb tähelepanu pöörata: „suur osa“, seega mitte kõik pinged.

Vaidlusi tekitas luteri kiriku eelisasend usuõpetuses – lahendati õigeusu versiooni lubamisega, osalemisel riiklikel tseremooniatel – hakkas muutuma 1920. aastate lõpul. Usuteaduskonnas kodunes õigeusu dogmaatika õppetool – mis varem oli olnud ülikooli struktuuris iseseisvana, märgina õigeusu kiriku staatusest riigikirikuna Vene impeeriumis. 1938. aastal kehtima hakanud uue põhiseaduse järgi kuulusid mõlemad kirikujuhid oma ameti tõttu Eesti Vabariigi kahekojalise parlamendi kõrgemasse kotta, riiginõukokku. Ka rahvusvahelistes oikumeenilistes organisatsioonides hakati koostööd tegema, valmistudes loodava Kirikute Maailmanõukogu liikmeks astuma.

Kui enne Eesti Vabariigi loomist oli luterlasi ärritanud eelkõige õigeusu kiriku üha tugevnev positsioon, siis iseseisvuse algperioodil muutusid märksa rohkem murelapseks vabakogudused. Nende misjonitöö ja üha kasvav liikmeskond kujunesid luterliku kiriku vaimulike jaoks igapäevaseks arutlusteemaks. Küsiti, mida tuleks rahvakirikul teha teisiti, kuidas muuta kirikut rahvalähedasemaks,

et vabakoguduste levikut pidurdada. Teatud mõttes võib tõmmata paralleele tänapäevaga – konservatiivid süüdistasid liberaale, et nende tegevus on inimesed kirikust peletanud ja vastupidi.

Oli ka avalikku teoloogilist poleemikat, mida me tänapäeval Eestis ei kohta. Näiteks baptist Karl Kaupsi raamat „Kas kirik või kogudus?“, mis kritiseeris teravalt luteri kirikut (kirik oli asutus, mis vaigistas rahva usulised igatsused ja puudused ning suigutas seega inimeste hulkasid magusale unele) ja mille üle temaga debateeris tuntud luteri vaimulik Harald Põld ajalehe „Meie kirik“ veergudel. Selles debatis viidati ka ühe vennastekoguduse liikme Koppeli raamatule „Wiimase aja märgid“, kes oli omakorda öelnud lahkusud „olewat walekristuse, wariseeri, Jumala sõna äramoonutamise ja enesekiituse waim“. Vennastekoguduses on olnud ka teistsugust suhtumist. Hilisemalt on vabakogudused pidanud vennastekogudust oma eelkäijaks, nagu näha, polnud nende suhted vabakoguduste algusaegadel Eesti Vabariigis sugugi nii head, ka siin võis näha konkurentsi.

Konkurents ongi ehk see sõna, millega üldiselt sel ajal suhete pingelisemat poolt võib iseloomustada. Koostööni jõutakse aeglasemalt, hiljem sunnib selleks nõukogude võim.

Järgnevalt suhetest kirikute vahel roomakatoliku kiriku vaatevinklist.

Luteri kiriku puhul võib rääkida pigem tagasihoidlikest suhetest, luteri kiriku 1936. aasta aruande järgi suhted rooma-katoliku kirikuga luterlikul kirikul puudusid, öeldi, et kuulduste järgi tegevat katoliku kirik aktiivset propagandat, mille tulemusi polevat veel näha. Katoliiklaste üha kasvav pooldajaskond kutsus luterlaste seas esile pahameele, mida väljendati ajastule kohaselt ajakirjanduse veergudel. Katoliiklasi nimetati mittekristlikuks kirikuks ning nende tegevust Eestimaal peeti hüppelauaks Venemaale suundumisel.

EELK arendas teatavasti suhteid anglikaani kirikuga ja pärast armulauaosadust ja vaimulike talituste tunnustamist kinnitava lepingu allakirjutamist 1938. aastal kommenteerisid lepingut teiste kirikute esindajad. EAÕK väljaanne „Usk ja Elu“ avaldas arvamust, et luterlik kirik on tagasiteel katoliiklusesse. Katoliiklaste „Kiriku Elus“ märkis E. P. (apostlik administraator Eduard Profittlich?), et anglikaanid mõistavad vaimulikke ametit preestriseisusena ning konservatiivide (ilmselt on mõeldud nn anglokatoliiklasi) meelest on Kristus altarisakramendis ligi vaid preestri ametliku talituse tõttu. „Mis on nüüd eesti luteri kiriku esimehed selle üle mõelnud, kui nad lubasid „armulaua ühenduse luua“ anglikaani kirikuga? Kas jäi see tähtis õpetusepunkt neile silmade vahele praktiliste soodustuste pärast?“ küsiti artiklis.

Õigeusu kiriku ja roomakatoliku kiriku suhetest rääkides tuleb taustana mainida, et kuivõrd Vene õigeusu kiriku sinod pidas 20. sajandi algul elavat oikumeenilist dialoogi vanakatoliku kirikuga, siis pingestas see kahtlemata õigeusu kiriku suhteid roomakatoliku kirikuga. Vene õigeusu kiriku sinod pidas samuti dialoogi anglikaani kirikuga, mida EAÕK jätkas.

Peamiseks pingekohaks õigeusu ja katoliku kiriku vahel kujunes uniaatluse propageerimine Eesti territooriumil. Pisut rahvusvahelisest taustast. Nõukogude võim oli kõigutanud õigeusu kiriku domineerivat positsiooni Venemaal, andes teatud võimaluse, nagu algul näis, ka teiste konfessioonide misjonäridele. Benedictus XV üks viimaseid pöördumisi oli seotud näljahäda leevendamisega Venemaal. Juba 1921. aastal juhtis jesuiit Edmund A. Walsh paavstlikku näljaabi missiooni Venemaal mis toitis kuue kuu jooksul tuhandeid inimesi, lootuses saada abi vastu võimalust misjonitööks. Praktikas see küll ei õnnestunud. Suhted kommunistliku Venemaaga olid Pühale Toolile (ja esialgu ka kommunistidele) tähtsad rahvusvahelise tunnustuse leidmiseks) – kuni

1929. aastani, mil Mussolini paavst Pius XI-ga kokku leppides Vatikani tänaast staatust kinnitas. (A Short History, 258, 259). Pius XI pontifikaadi ajal alustati ulatuslikku misjonitööd maades, kus katoliku kirik puutus kokku õigeusu kirikuga. 1925. aastal rajatud Pontificia Commissio pro Russia (Paavstliku Venemaa Komisjoni) eesmärgiks oli katoliku kiriku tegevus Venemaa suunal, kaugema eesmärgiga jõuda võimalikult paljude õigeusklike liitumiseni katoliku kirikuga. Eesti puhul loodeti siinse õigeusu kiriku ühinemisele katoliku kirikuga, Eestit käsitleti omamoodi hüppelauana Venemaale minekuks (nagu Toomas Abiline õpikus kirjutab). Põhiliseks idariituse misjoni alaks kujunes Kirde-Eesti, kuhu 1930. aastatel rajati mitmeid katoliku kabeleid ja misjonipunkte. Sealset misjonitööd toetasid Kirde-Eesti kivisöökaevandustes töötavad poolakad, kellele peeti ladinakeelseid missasid. Lisaks unioonile loodeti tegelikult ka „juhtivatest protestantlikest ringkondadest balti aadli katoliku kirikusse ületulemisele“. (Wrembek, 48)

Katoliku kiriku samme Eesti õigeusu kirikule lähenemiseks kirjeldab Christoph Wrembek oma raamatus. Väidet, et EAÕK ise näitas üles huvi kontaktide loomise vastu Rooma kirikuga, kinnitab Eesti Vabariigi diplomaatiline kirjavahetus saadikuga Roomas. /Juba tsiteeritud Kaarel-Robert Pusta EW välisministrile J. Tõnissonile 18.4.1931. Selles Pusta kirjutab: „paavsti nuntsius teatas talle, et ta sai teada Zecchini kaudu, et Eesti Apostlikus kirikus on tekkinud huvi lähemate sidemete loomise vastu paavstiga“. / Üksikuid viiteid ärganud huvist uniooni vastu võib leida tolle aja õigeusu perioodikas. Näitena olgu toodud ülempreester Anton Laari oletus, et unioon aitaks kindlustada vähemuses oleva Eesti õigeusu kiriku positsioone ja vähendaks kohaliku protestantluse survet. Artiklist: Anton Laar, „Eesti apostliku-õigeusu ja Rooma-katoliku kiriku ühinemisest“ – Uus Elu 9/10 (1930), 12–13. Sealsamas: „siis parem juba ühineda uniooni alusel maailma võimsama ja pealegi sugulaskirikuga, kui end lasta maha materdada sakstelt õpitud fanaatikutel või Moskva rüppe vajuda. Aeg annab arutust.“ Paide koguduse preester Joann Meltsaar leidis, et „ühine rinne“ Roomaga aitaks paremini võidelda ateistidega. 1931. aastal Eesti erilise apostliku administratuurina Commissio pro Russia'le allutamise ja Ed. Profittliche apostlikuks administraatoriks nimetamine oli märk sellest, et Roomas oli märgatud lootust luua Eestis unioon õigeusu ja katoliku kiriku vahel (Wrembek, 61).

1932. aasta lõpus saabus Eestisse idariituse preester Charles Bourgeois SJ (1887–1963), ordunimega isa Vassili, kes seadis Narvas sisse idariituse kabeli ja kutsus sinna orduõed Poolast. Tema mälestustest, mis ilmusid Buenos Aireses 1953. aastal, võib lugeda, et võimalikku uniooni suhtusid eriti soojalt Tallinna ülempreester Nikolai Päts ja Võru praost Joann Randvere. Esimene tunnistas oma väljaantavas ajakirjas „Elutõde“ katoliku kirikut „sugulaskirikuks, kellega õigeusul on tihe vaimne side.“ Teine olevat kord kutsunud teda oma kirikusse jutlustama ning lubanud ühinemise korral igakülgset abi ja toetust. Paater Vassili väidetesse tuleb Andrei Sõtšovi hinnangul suhtuda siiski teatud reservatsioonidega. Näiteks, kui Nikolai Päts ka oli Rooma kiriku vastu sõbralik, siis oma ajakirja „Elutõde“ veergudel ta seda eriti ei afišeerinud. Nii nenditi 1936. a samas ajakirjas, et apostlik-õigeusu kirikul on katoliiklusega siiski vähe ühist, kuna esimene on oma ülesehituses demokraatlikum ning rahvaga rohkem arvestatav, teine aga autokraatlikum. Artikkel kandis iseloomulikku pealkirja „Selgituseks selgitajatele. Katoliku kiriku edu Eestis ei sünni ap.-õigeusu kiriku arvel“. Võib ka oletada, et 1936. aastaks olid ühinemisplaanid (kui neid oli olnud) juba maha maetud.

1933. aastal saabus Narva teine idariituse preester Methodius Houtkamp OFMCap ning tema järel Zacharias Anthonisse OFMCap, kes õppisid kiiresti ära vene keele ja organiseerisid koguduse, mis

koosnes täielikult konvertiitidest. Nad andsid välja venekeelset vaimulikku kirjandust ning korraldasid vaimulikke harjutusi.

Charles Bourgeois omandas Esnas (Paide lähedal; praegu Kodasema külas) maatüki koos hoonetega ja seadis seal koos kaasvendadega sisse idariituse kabeli. Esna keskus loodi selleks, et anda unioonist huvitatud eesti õigeusklikele võimalus tutvuda katoliku kirikuga. Üheks misjonitöö vormiks oli tegelemine rahvaharidusega. Näiteks õpetasid jesuiidid kohalikele inglise keelt; üks skolastik andis võimlemise tunde, teine laulutunde, isa Vassili õpetas keemiat. Misjoni soodustamiseks alustas paater Bourgeois eestikeelse ja Rooma uniooni propageeriva ajalehe „Ühine Kirik“ (ilmus 1935-1940) avaldamisega, mis saadeti või jagati kohtumisel tasuta apostlik-õigeusu vaimulikele. Isiklike suhete loomist pidasid jesuiidid üheks oluliseks teguriks uniaatluse ideede omaksvõtmisel, seetõttu külastasid jesuiidipaatriid õigeusu vaimulikke.

Kuigi õigeusu vaimulike poolt oli suhtumine uniooni katoliku kirikuga pigem ettevaatlik, leidis siiski erandeid. Varem Vormsis teeninud õigeusu preester Richard Valdak liitus 1928. aastal katoliku kirikuga ja peapiiskop Zecchini abiga seati Haapsalus sisse idariituse kabel. Kabeli avamine peapiiskop Zecchini poolt 24. novembril 1929 oli kohalikele elanikele suursündmus.

Konvertiite oli teisigi. 1933–1935 õppis Petseri vaimulikus seminaris Aleksander Kurtna, kes soovis saada õigeusu preestriks. Olles mõjutatud katoliku kiriku unioonisihilisest misjonitööst, vahetasid Kurtna ja tema õpingukaaslane Juhan Raidal konfessiooni. Mõlemad plaanisid pärast Petseri seminari lõpetamist sõita Rooma õppima eesmärgiga hakata tulevikus Eestis katoliku idariituse preestriteks. Seminaristide usuvahetust võeti õigeusu kiriku ringkondades vastu nõrdimusega. 1936. aastal kutsus jesuiitide ordu Aleksander Kurtna Rooma ja võimaldas talle stipendiumi õppimaks Paavstlikus Kollegiumis Russicum. 1940. aastal otsustas jesuiitide ordu Kurtnat siiski mitte vastu võtta, leides, et tal puudub vajalik sisemine soov preestriks saada.

Kas ühinemisplaan üldse ametlikult arutati? Lambert Klinke on jesuiitide arhiividele toetudes esinenud väitega, nagu oleks EAÕK sinod arutanud 1928. aasta sügisel ametlikult uniooni küsimust Roomaga. Andrei Sõtšov leidis, et esiteks pole Eesti ajalooarhiivis leiduvates sinodiprotokollides leitud ühtegi viidet sellele. Teiseks, õigeusu perioodikas lükkas selle väite otsustavalt ümber metropoliit Aleksander (Paulus). „Säärased jutud ainult mõne üksiku isiku era mõtteavalduse põhjal võiksid tekkida, ..“ deklareeris 1930. a ajalehes „Uus Elu“ metropoliit Aleksander, „olgu see teadaanne rahustuseks neile meie eneste kui ka naabrite perest, keda asi on erutanud.“

Eesti ilmalikus ajakirjanduses ilmus samuti väiteid EAÕK kavandatavast unioonist rooma-katoliku kirikuga. Nii näiteks tõlgendati Pärnu koguduse ülempreestri Martin Viigi reisi Prantsusmaal toimuvale koloniaalkultuuride näitusele 1931. juunikuu „Päevalehes“ kui EAÕK juhtkonna ametlikku pinnasondeerimist Roomaga ühinemiseks. Ülempreester Nikolai Pätsi lahkumist EAÕK sinodi esimehe kohalt 1931. a tõlgendati aga katoliku-vastase partei võiduna. Kirikuvalitsus nimetas oma ajakirjanduse veergudel neid oletusi ülespaisutatuiks ja spekulatiivseteks ning lükkas otsustavalt ümber. Näitena olgu toodud EAÕK sinodi sekretäri ülempreester Dionissi Samoni kiri (4.11.1931) „Waba Maa“ toimetajale, milles teatati, et sinodi koosolekutel pole üldse arutatud rooma-katoliku kirikuga ühinemise küsimust, samuti pole selles küsimuses esinenud mingeid vaidlusi selle liikmete seas. Õigeusu vaimulik Konstantin Kokla on oma päevikus tõlgendanud 1930. a detsembris aset leidnud kohtumist Eduard Profittlichiga kui viimase soovi „uurida õigeusuliste meeleolusid ja valmistada pinda katoliku usuga ühendamiseks.“

Võib näha, et ametlikul tasandil püüdis õigeusu kirikuvalitsus võimalikult kiiresti kummutada igasugused väited soojadest suhetest katoliku kirikuga, mida omakorda seletati kas luterliku kiriku poolt initsieeritud äreva kuulujutuna või üksiku vaimuliku eraviisilise seisukohana. Tõllal Eestis töötanud jesuiidi paatri Rudolf Nikli hinnangul oli Eesti õigeusu kiriku „skismaatikutel” 1930. aastate esimesel poolel rohkem püüdlemist ühinemisele anglikaani kirikuga ja Rooma uniooni vastu suurt huvi ei tuntud.

Oli ka aktiivset vastutegevust võimalikule unioonile. Vaatamata üksikvaimulike sümpaatiatele ja idariituse misjoni mõningasele edule jäi Eesti õigeusu kirikus domineerima peamiselt katoliku-vastane meelsus, mida tõestavad:

- (1) Aastail 1932–1934 TÜ prof Vassili Martinsoni avaldatud brošüürid, milles lahati õigeusu kirikule vastuvõetamatuid katoliku arusaamu, nt paavsti ilmeksimatust ja Filioque’t.
- (2) Katoliku kirikut kritiseerivad kirjutised ja rahulolematus idariituse misjoniga õigeusu perioodikas, eriti ajakirja „Usk ja Elu” veergudel. Uniaadi misjonäridele heideti ette „lambavargust” /proselütismi/ ning maakoguduste vaimulike tülitamist ja eksitamist.
- (3) Üksikute autoriteetsete õigeusu vaimulike tunnistused ja reisimuljed. Nii näiteks jagab 1931. aastal Pariisi külastanud ülempreester Martin Viik oma muljeid Pariisi vene-katoliku (s.t uniaadi) ja anglikaani kirikute külastamisest. Võrreldes omavahel katoliku ja Englise kirikut jõutakse sealsamas järelduseni, et Eesti õigeusu kiriku allumine Rooma paavstile ei viiks esimest välja ainelistest raskustest, vaid oleks tähendanud pigem õigeusu dogmadest loobumist. Võib siis eeldada, et üks motiividest koostöök oli aineliste raskuste ületamine.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kirikutevahelised suhted olid sõdadevahelisel ajal Eestis pingelised, suurelt osalt konkurentsil põhinevad. Vahekordade selginemine ja kirikute positsioonide paranemine Eesti ühiskonnas 1930. aastatel tähendas ka suhete leebumist. Selline küllalt äärmuslik suhete vorm nagu uniaatluse propageerimine õigeusklike seas katoliku misjonäride poolt soodustas ilmselt olulisel määral arengut poolakate ja leedulaste kirikust eestlaste kiriku poole. Võib väita, et katoliiklik misjon oli Eestis kasu lõiganud lootusest uniaatkiriku levikuks Eestis ja ida pool Eestit.

Kasutatud kirjandus:

Eesti oikumeenia lugu (2009)

Eesti kiriku- ja religioonilugu (2018)

J. Derek Holmes, Bernard W. Bickers. A Short History of the Catholic Church (2002)

Christoph Wrembek SJ. Jesuiidid Eestis 1923-1961 (2003)

Lambert Klinke. Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930-1942 (2000)